

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22522> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Weiss, Martin Paul Michael

Title: The masses and the muses : a history of Teylers Museum in the Nineteenth Century

Issue Date: 2013-11-27

Nederlandse Samenvatting van “The Masses and the Muses”

In dit boek wordt de veranderende publieke rol van Teylers Museum gedurende de lange negentiende eeuw in kaart gebracht. Dit gebeurt voornamelijk aan de hand van de collectie wetenschappelijke instrumenten.

Een centraal punt is de problematisering van het begrip “museum”. Teylers Museum werd vanaf het begin van zijn geschiedenis al “museum” of “musaeum” genoemd, maar de connotaties van deze term veranderden in de loop van de negentiende eeuw fundamenteel. Drie punten zijn daarbij van belang: ten eerste werden “musea” steeds meer geassocieerd met openbaar – dus in principe voor iedereen – toegankelijke tentoonstellingen; ten tweede kregen deze tentoonstellingen steeds meer een educatieve functie; ten derde werden “musea” steeds meer met de schone kunsten geassocieerd.

Vooraf vanwege dit laatste punt vormt de geschiedenis van Teylers Museum en met name van zijn collectie wetenschappelijke instrumenten een bijzonder interessante case study. De collectie wetenschappelijke instrumenten bleef namelijk niet alleen grotendeels behouden, maar de ontwikkeling ervan kan met die van andere collecties in hetzelfde museum vergeleken worden: Teylers Museum huisvest namelijk ook zowel een kunstcollectie, bestaande uit prenten, tekeningen en schilderijen, als een geologische en een numismatische collectie. Bovendien behandelt een groot deel van de museumhistorische literatuur van de afgelopen decennia vooral kunst- en natuurhistorische collecties of is vanuit kunsthistorisch perspectief geschreven.

De focus ligt in deze studie op het werk van drie van de vijf mannen die tussen 1780 en 1928 verantwoordelijk waren voor de instrumentencollectie bij Teylers Museum. De eerste van deze drie is Martinus van Marum (1750 – 1837), de tweede Volkert Simon Maarten van der Willigen (1822 – 1878), de derde Hendrik Antoon Lorentz (1853 – 1928). Bij alle drie wordt ingegaan op de vraag naar hun “wetenschapsfilosofie”; anders geformuleerd: hoe zagen zij de productie en de consumptie van kennis en welk belang kenden zij beide toe. Hun correspondentie en publicaties, samen met ander primair bronmateriaal zoals reisverslagen van bezoekers aan Teylers Museum, de bezoekersboeken van het museum of de notulen van vergaderingen van Directeuren van Teylers Stichting – onder wiens beheer Teylers Museum viel – en de notulen van vergaderingen van de twee geleerde genootschappen die ook onder het beheer van Teylers Stichting vielen, maken het mogelijk om, uiteraard samen met de bestaande secundaire literatuur, conclusies te trekken over de veranderende publieke rol van Teylers Museum.

Martinus van Marum was zonder twijfel de drijvende kracht achter de oprichting van Teylers Museum. Hij kwam rond 1774 naar Haarlem, nadat hij in Groningen in de geneeskunde was gepromoveerd. Getalenteerd en ambitieus, werd hij al snel opzichter van de natuurhistorische

verzamelingen van de in Haarlem gevestigde Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en daarnaast ook tot stadslector benoemd.

Enkele jaren nadat van Marum zich in Haarlem had gevestigd, in 1778, overleed Pieter Teyler van der Hulst. Deze succesvolle Mennonitische textielabrikant en bankier had al in 1756, na de vroege dood van zijn echtgenote, een testament laten maken. Daarin stipuleerde hij dat met zijn aanzienlijk vermogen een stichting moest worden opgericht, wiens doel “de bevorderingen van Godsdienst, aanmoedigingen van kunsten en wetenschappen en het nut van ’t algemeen” zou zijn. Deze stichting – Teylers Stichting – werd bestuurd door vijf, in eerste instantie nog door Teyler zelf benoemde, Directeuren. Zij kregen van Teyler de opdracht om twee geleerde genootschappen op te richten, één voor theologie en één voor kunsten en wetenschappen, ieder met zes leden. Daarnaast werd de Stichting geacht een Hofje te onderhouden. Verder stipuleerde Teyler dat zijn persoonlijke (maar niet al te veel voorstellende) verzamelingen voor de leden van de genootschappen ter beschikking moesten staan en dat de verzamelingen uitgebreid mochten worden. Hij voegde er aan toe dat een zogenaamde kastelein – “bij voorkeur een konstschilder of ander liefhebber van kunsten en wetenschappen” – in zijn voormalig woonhuis mocht wonen en voor de verzamelingen zorg moest dragen.

Samen met één van Directeuren, Jacobus Barnaart, wist Van Marum de overige Directeuren ervan te overtuigen de verzamelingen niet alleen substantieel uit te breiden – in eerste instantie voornamelijk met geologische voorwerpen en wetenschappelijke instrumenten – maar ook een rijk versierde “*Konstzael*” te laten bouwen, achter het voormalige woonhuis van Pieter Teyler. Vanwege de vorm van zijn interieur kreeg dit gebouw de bijnaam “Ovale Zaal”. Hier werden ook de prenten en tekeningen die de kastelein in opdracht van de Stichting aankocht bewaard. De toegang tot de collecties in de Ovale Zaal – het geheel werd “Teylers Museum” genoemd – was via Teylers voormalig woonhuis.

In het eerste hoofdstuk van dit boek wordt de ontstaansgeschiedenis van Teylers Museum in detail besproken. Met behulp van tot nu toe onontgonnen bronmateriaal kan duidelijk worden gemaakt dat het museum in het begin eigenlijk een hybride instelling was, waarvan doel en functie pas langzamerhand werden gedefinieerd. Bijvoorbeeld wordt duidelijk dat Directeuren zichzelf in een traditie van het “Menonitische Regentendom” in Haarlem plaatsten en neo-humanistische idealen koesterden. Het is dan ook weinig verrassend dat de hele architectuur van de Ovale Zaal erop duidt dat het gebouw oorspronkelijk als bibliotheek was geconcipieerd. Tergelijkertijd was Van Marum vooral geïnteresseerd in empirisch onderzoek en het verspreiden van kennis over de natuur. Het is waarschijnlijk dat hem zelf een carrière als openbaar docent in de traditie van ’s Gravesande of Fahrenheit voor ogen stond, en hij Teylers Museum als een soort thuisbasis voor zijn lezingen wilde gebruiken. In dit hoofdstuk wordt getoond welke strategieën hij gebruikte om zijn eigen belangen te bevorderen, vooral in het jaar 1782, toen de Ovale Zaal klaar maar nog niet ingericht was, en Barnaart onverwacht was overleden. Zo benadrukte Van Marum de fysico-theologische waarde van de geologische verzameling, terwijl zijn eigen interesse vooral uitging naar elektrische proeven.

Directeuren gingen ermee akkoord de grootste elektriseermachine ter wereld voor het Museum te laten vervaardigen. Deze kon al in 1784 in gebruik worden genomen. Dit instrument is niet alleen een symbool van Van Marums wetenschappelijke interesses, maar ook van zijn ambitie: alleen het beste was goed genoeg. Tegelijkertijd was de elektriseermachine voor de nieuw opgerichte Stichting en het Museum identiteitsvormend: vooral de Ovale Zaal en de elektriseermachine bepaalden hoe het Museum werd waargenomen. Ook omdat Van Marum er meteen over publiceerde, kwamen veel bezoekers uit het buitenland om de machine zelf te zien. Interessant is dat in principe iedereen toegang tot het Museum werd verleend. Wel laten enige archiefvondsten zien dat Van Marum – bij wie toegangsbiljetten aangevraagd moesten worden – potentiële bezoekers kritisch bejegende. De bezoekersboeken duiden aan dat in de eerste decennia enkele honderd bezoekers per jaar naar het Museum kwamen.

Het is dus duidelijk dat Teylers Museum in eerste instantie bedoeld was om empirisch onderzoek te faciliteren – wel was deze onderzoeksplek voor het publiek toegankelijk.

De publieke rol van Teylers Museum werd in de loop van de eerste decennia van de negentiende eeuw steeds belangrijker. Het was tegelijkertijd ook nog steeds een belangrijk onderzoekscentrum, maar er werd steeds meer op het publiek gelet. De volgende drie factoren speelden in deze ontwikkelingen vooral een belangrijke rol.

Ten eerste trok Van Marum zich aan het begin van de eeuw grotendeels terug uit het Museum, ook al bleef hij tot aan zijn dood in 1837 verantwoordelijk voor de wetenschappelijke collecties. Al vanaf 1790 voerde hij zijn experimenteel onderzoek uit in een nieuw gebouwde laboratorium in een ander gebouw van de Stichting – dus niet meer in het Museum; verder kreeg hij in 1802 ruzie met Directeuren. Als gevolg verkeerden de wetenschappelijke collecties van het museum enkele decennia in een soort doornroosje-slaap.

Ten tweede vonden er grote veranderingen plaats op culturele en politieke vlak, waarbij de Franse Revolutie en Napoleons bezetting van grote delen van Europa een cruciale factor waren. In algemene termen won het concept van de verlichte burger of “citoyen” aan invloed, waardoor ook de definitie van “het openbaar” en de ideeën veranderden over de vraag hoe elk individu zich ten opzichte van “het openbare belang” moest gedragen. Met betrekking tot de cultuurpolitiek zijn vooral twee ontwikkelingen van belang. Eén: het Franse leger nam veel objecten van culturele waarde mee naar Frankrijk. Deze objecten werden daarbij niet alleen uit hun originele context verwijderd, maar vervolgens vaak in Parijs in een museum (zoals het Louvre) openbaar tentoongesteld, om aldus bestudeerd te kunnen worden. Als gevolg werden “musea” steeds meer met openbaar getoonde verzamelingen van cultureel erfgoed geassocieerd. Twee: Deze “musea” werden steeds meer als culturbepalend middel ontdekt. Een tentoonstelling kon ertoe bijdragen een collectief bewustzijn en geheugen te vormen. Als gevolg daarvan veranderden ook de verwachtingen die bezoekers van een “museum” hadden. Zij begonnen tentoonstellingen van bijeengebracht cultureel erfgoed of “kunst” te verwachten.

Het Franse beleid had ook in Nederland gevolgen, met name tijdens het korte bewind van Lodewijk Napoleon, de broer van de Franse keizer, die aan het begin van de negentiende eeuw tot koning van Holland werd uitgeroepen. Lodewijk initieerde bijvoorbeeld

kunsttentoonstellingen en probeerde daarmee het esthetisch bewustzijn van zijn onderdanen te beïnvloeden. Net als in andere Europese landen groeide in de loop van de volgende decennia de vraag naar eigentijdse kunst enorm. Het werd chic om een schilderij van een eigentijdse kunstenaar te kopen of op z'n minst op een tentoonstelling te bewonderen.

Dit brengt ons terug naar Haarlem en het derde punt: Directeuren van Teylers Stichting begonnen vanaf de jaren 1820 een schilderijencollectie eigentijdse kunst op te bouwen. Tot die tijd hadden zij zich beperkt tot prenten en tekeningen. (De belangrijkste eerdere aankoop was de verzameling van Christina van Zweden in 1790.)

Vooral belangrijk is dat Directeuren deze schilderijencollectie ook wilden tentoonstellen. Voor het eerst gebeurde dit in 1826, na de voltooiing van een eerste uitbreiding van Teylers Museum. In 1839 werd vervolgens een complete nieuwe vleugel, naast de Ovale Zaal en ongeveer even groot als deze, voltooid, waarvan de enige functie was om schilderijen tentoon te stellen. Daardoor veranderde het hele karakter van Teylers Museum en men kan zeggen dat het inmiddels een kunstmuseum met een wetenschappelijk laboratorium was geworden.

Tergelijkertijd waren er in de natuurwetenschappen grote veranderingen opgetreden. Opvallend is vooral het toenemend gemaakte onderscheid tussen “experts” en “leken”. Aan de ene kant had dit veel te maken met het toenemende belang dat aan nauwkeurige en gevoelige metingen werd toegekend, aan de andere kant verhoogden de “experts” met het benadrukken van hun expertise ook hun maatschappelijke status.

Beide aspecten zijn duidelijk herkenbaar in de biografie van Volkert Simon Maarten van der Willigen. Zoals in hoofdstuk IV getoond wordt, was Van der Willigen – over wiens leven en werk nog geen systematische studie was gepubliceerd – in Nederland als leerling van de Leidse astronoom Frederik Kaiser een van de vroegste en lange tijd meest prominente voorstanders van uiterst nauwkeurige metingen als enige legitieme basis voor alle natuurkundige uitspraken. Tergelijkertijd heeft hij het onderscheid tussen “experts” en “leken” in Deventer – waar hij 16 jaar hoogleraar was voordat hij in 1865 naar Teylers kwam – bevorderd.

Bij Teylers Museum werden deze ontwikkelingen tijdens het bewind van Van der Willigen op twee manieren zichtbaar. Aan de eene kant werd “de wetenschap steeds meer uit het museum gehaald”. Van der Willigen's onderzoek was bijvoorbeeld zo gespecialiseerd dat zelfs Directeuren na zijn plotselinge dood in 1878 niet meer wisten waarvoor tien jaar eerder een klein laboratorium in de tuin van het Museum eigenlijk was neergezet. Dit laat zien hoeveel vrijheid Van der Willigen in zijn onderzoek had, maar ook hoe ontoegankelijk het onderzoek letterlijk was geworden. Als zelfs Directeuren niet wisten waar Van der Willigen precies mee bezig was, gold dat zeker voor het brede publiek.

Aan de andere kant betekende dit niet dat Van der Willigen niet doordrongen was van het belang om “leken” voor de natuurkunde warm te maken. In tegendeel: In Deventer gaf hij publieke lezingen, die zowel voor vrouwen als mannen toegankelijk waren, zoals toen benadrukt werd. Vanuit zijn positie bij Teylers Museum zorgde hij er in 1876 voor dat een

aantal instrumenten uit de collectie in South Kensington bij de Special Loan Collection tentoongesteld konden worden.

Het belang van deze tentoonstelling is wederom nauwelijks te overschatten, omdat hier voor het eerst op grote schaal wetenschappelijke instrumenten ook vanwege hun historische en culturele waarde werden samengebracht en voor een groot publiek tentoongesteld. Het is een duidelijke indicatie dat de (potentiële) historische waarde van wetenschappelijke instrumenten in toenemende mate in brede kringen herkend werd. Het was zelfs een expliciet doel van de organisatoren van deze tentoonstelling om hiermee de basis te leggen voor een permanent wetenschapsmuseum – dat dan wel nog enkele decennia op zich liet wachten. Veelzeggend is niet alleen dat de organisatoren van deze tentoonstelling de historische waarde van de collectie bij Teylers Museum hadden herkend, maar ook dat Van der Willigen een *Leidsche Fles*, die nog door Van Marum was gebruikt, voor de tentoonstelling liet restaureren – en niet alleen repareren.

Tergelijkertijd probeerde men bij Teylers Stichting in Haarlem het Museum voor een breder publiek toegankelijk te maken. Nog tijdens het leven van Van der Willigen werd met de bouw van een nieuwe vleugel voor het Museum begonnen, waardoor het mogelijk werd een nieuwe ingang te creëren. In 1885 was het nieuwe gebouw voltooid. De nieuwe ingang werd in een neoclassicistische, monumentale façade geïntegreerd, die het museum veel zichtbaarder maakte en bovendien direct herkenbaar als culturele instelling. Ook het interieur van de nieuwe vleugel werd ingericht volgens de toen gangbare ideeën hoe een openbaar museum eruit moest zien. De bezoekersaantallen stegen significant – van enkele honderden per jaar naar enkele duizenden – en er werden suppoosten in dienst genomen om ervoor te zorgen dat bezoekers passend gedrag vertoonden. Ook in dit opzicht had Teylers Museum nu dus duidelijk een educatieve functie: tijdens een bezoek aan het Museum zou de bezoeker niet alleen iets over de verzamelingen kunnen leren, maar was daarnaast ook gedwongen zich in het openbaar volgens de gangbare gedragscodes te gedragen.

In hoofdstuk IV wordt bovendien de these naar voren gebracht dat de keuze van het ontwerp van de nieuwe vleugel mede bepaald werd door discussies die door de bouw van het nieuwe Rijksmuseum in Amsterdam waren losgebarsten. Sommige critici van het Amsterdamse project vermoedden namelijk dat de neo-gotische stijl van het nieuwe gebouw aldaar een subtiele poging van de initiator van het project, Victor de Stuers, was, om in het grotendeels protestantse Nederland het katholicisme te bevorderen. De keuze bij Teylers voor een neoclassicistische, door de klassieke oudheid geïnspireerde bouwstijl, zou men als reactie op zulke debatten kunnen zien.

In de nieuwe vleugel werden voornamelijk de wetenschappelijke collecties ondergebracht en tentoongesteld. Er deed zich nu een nieuw, veelzeggend probleem voor, dat door de conservator van de geologische collecties expliciet aan de orde werd gesteld: de bezoekers wisten kennelijk niet hoe zij deze volgens wetenschappelijke criteria bijeengebrachte en grotendeels ook tentoongestelde collecties moesten benaderen of begrijpen. Ook ander primair bronmateriaal duidt erop dat in deze tijd Teylers Museum door het publiek vooral als kunstmuseum werd gezien. Bezoekers kwamen kennelijk met de verwachting een permanente

kunsttentoonstelling te zien en verwachtten ook zich op een passende manier te moeten gedragen. Al vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw vormden zich bepaalde gewenste gedragspatronen bij het bezoek aan kunsttentoonstellingen. Door deze te volgen, kon men blijk geven van smaak en eruditie en laten zien dat men deel uitmaakte van de bourgeoisie. Wetenschappelijke collecties, aan de andere kant, werden niet zo vaak bezocht en de gedragscodes voor een bezoek aan dergelijke collecties waren nog onduidelijk. De oplossing bij Teylers voor dit dilemma was dat de conservatoren korte gidsen voor het algemene publiek schreven.

De gids voor de instrumentencollectie kwam in 1898 uit. Het is veelzeggend dat de auteur – Van der Willigen opvolger, Elisa van der Ven – de geschiedenis van de instrumenten als beginsel voor zijn uitleg van individuele instrumenten gebruikte. Hij zelf schreef dat hij hiervoor had gekozen omdat de bijbehorende natuurkundige principes veel te ingewikkeld waren om kort aan de bezoekers uit te leggen.

Vanaf dit moment kan men zeggen dat Teylers Museum definitief een wetenschapshistorisch museum was geworden – in ieder geval met betrekking tot de instrumentencollectie. Ook deze ontwikkeling werd buiten Haarlem opgemerkt, zoals blijkt uit een in vergetelheid geraakte lezing uit 1905 van de Nobelprijs winnaar Jacobus van 't Hoff op de tweede jaarvergadering van het bestuur van het toen net gestichte – maar nog lang niet voltooide – Deutsche Museum in München. In deze lezing gebruikte Van 't Hoff Teylers Museum als voorbeeld hoe men met historische instrumentencollecties kon omgaan. Dit feit is ook daarom noemenswaardig omdat het Deutsche Museum zelf een van de eerste – misschien zelfs het allereerste – moderne wetenschaps- en techniekmuseum was. Zijn oprichting werkte als een soort katalysator in andere steden, zoals bijvoorbeeld in Londen, waar het al in 1876 voorgestelde wetenschapsmuseum enkele jaren na de stichting van het Deutsche Museum daadwerkelijk werd opgericht. Tegelijkertijd ontstonden in de loop van de volgende decennia, tot in de jaren 1930, meerdere musea die specifiek op de wetenschapsgeschiedenis waren gericht – zoals bijvoorbeeld het Nederlandsch Historisch Natuurwetenschappelijk Museum in Leiden.

Deze periode in de geschiedenis komt overeen met Hendrik Antoon Lorentz' aanstelling als beheerder of curator van de instrumentencollectie bij Teylers Museum. In hoofdstuk V wordt deze tot nu toe weinig bestudeerde laatste fase uit het leven van Lorentz onder de loep genomen. Onder andere wordt op de vraag ingegaan waarom Lorentz ervoor koos naar Haarlem te gaan in plaats van zijn positie als gewone hoogleraar in Leiden te behouden. Beargumenteerd wordt dat drie factoren hierbij van belang waren: ten eerste waren Directeuren van Teylers Stichting erop gesteld hun reputatie als belangrijke steun voor natuurkundig onderzoek in Nederland in stand te houden; ten tweede speelde de bemiddeling van Johannes Bosscha, de voorzitter van de Hollandsche Maatschappij, tussen Lorentz en Directeuren een belangrijke rol; ten derde was er Lorentz' frustratie dat hij in Leiden geen tijd en geen faciliteiten kreeg om eigen experimenteel onderzoek te kunnen doorvoeren, ondanks herhaaldelijke verzoeken van zijn kant – het aanbod van Teylers Stichting het laboratorium naast het museum compleet nieuw in te richten moet des te verleidelijker zijn geweest.

Lorentz belangstelling gold in de komende jaren ook duidelijk het laboratorium, niet het Museum. Tekenend is in dit opzicht een briefje uit 1911 waarin hij de conservator van de kunstverzamelingen vraagt om een rondleiding door het museum te verzorgen voor hem en de heer en mevrouw Albert Einstein.

Maar ook al legde Lorentz de focus op het laboratorium, zijn aanstelling leidde niet tot de verwachte bloei van Teylers Stichting en Museum. Hier zijn vooral drie redenen voor: ten eerste ging het na de eerste wereldoorlog financieel slechter met de Stichting. Ten tweede verloor Haarlem langzaam zijn status als een van de centra van het intellectuele leven van Nederland, simpelweg al omdat het geen universiteitsstad was. Uit tot nu toe onbekende brieven van Lorentz' assistenten in het laboratorium in Haarlem – de meesten hoorden tot de elite van de Nederlandse natuurkundigen – blijkt dat zij zich in Haarlem geïsoleerd voelden en het contact met studenten en andere academici misten. Verder konden universiteiten veel grotere laboratoria financieren dan Teylers Stichting. Er kwam nog bij dat Lorentz ondanks zijn enorme internationale reputatie niet het type wetenschapper was die een schare volgelingen aan zich bond, die hem eventueel naar Haarlem hadden kunnen volgen. Hij was geen charismatische leider, maar een uitstekend natuurkundige die zijn onderzoek bij voorkeur alleen uitvoerde. Ten derde kostten zijn inspanningen voor de berekeningen rond de Afsluitdijk veel tijd die hij niet aan Teylers Museum kon wijden.

Samenvattend kan men dus zeggen dat zich aan de hand van de collectie wetenschappelijke instrumenten van Teylers Museum goed laat tonen hoe de “organisatorische eenheid” die Teylers Museum wordt genoemd in de loop van de (lange) negentiende eeuw veranderde van een in het begin zelfs neo-humanistisch geconcipeerd experimenteel onderzoekscentrum in een openbaar kunstmuseum met een daaraan verbonden laboratorium. Bijzonder interessant is daarbij dat de gedragscodes die in de kunstwereld waren ontstaan en die bepaalden hoe men zich op een tentoonstelling moest gedragen, de musealisering van de wetenschappelijke collecties bij Teylers Museum – met name van de instrumentencollectie – sterk bevorderden.

